

Η ενότητα και η ποικιλομορφία της ελληνικής πόλεως (αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *Robin Osborne* «ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»)

Η πόλη της ελευθερίας και, της καταπίεσης ήταν η Αθήνα, η οποία κυριαρχεί στην ελληνική ιστορία της κλασικής εποχής, όχι μόνον επειδή τότε κυριαρχούσε στην Ελλάδα (γεγονός αναμφισβήτητο όσον αφορά στον 5^ο αιώνα, δύσκολα όμως μπορεί να υποστηριχτεί ότι συνέβαινε κατά τον 4^ο), αλλά επειδή εξαιρετικά μεγάλο μέρος της γραμματείας, της τέχνης και των αρχαιολογικών καταλοίπων που γνωρίζουμε σήμερα προέρχεται από την Αθήνα.

Από τους μεγάλους ιστορικούς του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα, των οποίων το έργο παραδίδεται, ο Ηρόδοτος καταγόταν από την Αλικαρνασσό (μια πόλη στη νοτιοδυτική Μικρά Ασία με μεικτό και μόνο εν μέρει ελληνικό πληθυσμό), αλλά τόσο ο Θουκυδίδης, όσο και ο Ξενοφών ήταν Αθηναίοι. Πολλές άλλες πόλεις ανέδειξαν άντρες που κατέγραψαν την ιστορία (η μόνη γυναίκα για την οποία αναφέρεται ότι έγραψε ιστορικό έργο είναι η κόρη του Θουκυ-

δίδης -σύμφωνα με μία παράδοση σε αυτήν αποδίδεται το όγδοο βιβλίο των Ιστοριών του), όμως από όλα αυτά τα έργα διασώζονται μόνον σύντομα αποσπάσματα. Πάντως, μερικά από αυτά άσκησαν σημαντική επιρροή σε μεταγενέστερους συγγραφείς, ιδιαίτερα το έργο του Έφορου από την Κύμη της Μικράς Ασίας.

Η κατάσταση είναι πιο ακραία στην περίπτωση του δράματος, όπου διασώζονται έργα μόνο Αθηναίων ποιητών -του Αισχύλου, του Σοφοκλή, του Ευριπίδη, του Αριστοφάνη, του Μενάνδρου. Στη φιλοσοφία ήταν σχετικά λίγοι οι Αθηναίοι που φαίνεται ότι διέπρεψαν. Ωστόσο, πέρα από το γεγονός ότι οι μόνιμοι δύο μεγάλοι Αθηναίοι φιλόσοφοι, ο Σωκράτης και ο Πλάτων, ήταν εξαιρετικά σημαντικοί, ο μόνος άλλος κλασικός φιλόσοφος του οποίου το έργο σώζεται σε μεγάλο βαθμό, ο Αριστοτέλης, αν και καταγόταν από τα Στάγειρα στο βόρειο Αιγαίο, εργάστηκε κατά βάση στην Αθήνα και εκεί ίδρυσε τη «σχολή» του, στο Λύκειο. Στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη, το πρώτο συστηματικό έργο λογοτεχνικής κριτικής, αφιερωμένο στην ανάλυση της τραγωδίας και -παρόλο που το σχετικό βιβλίο έχει χαθεί- της κωμωδίας, δεσπόζουν παραδείγματα που αντλούνται από την αθηναϊκή λογοτεχνία.

Στο δράμα, την ιστορία και τη φιλοσοφία η κυριαρχία της Αθήνας είναι ίσως αποτέλεσμα του μεγέθους της· δεν είναι ορατή κάποια σχέση με το δημοκρατικό της πολίτευμα. Στην περίπτωση της ελληνικής ρητορικής, όπου και πάλι όλοι οι διασωθέντες λόγοι γράφτηκαν στην Αθήνα (αν και ο Λυσίας ήταν ένας ξένος κάτοικος, δηλαδή ένας μέτοικος και όχι Αθηναίος πολίτης), η δημοκρατία αυτή καθαυτή απετέλεσε πιθανόν αποφασιστικό παράγοντα. Για τη δημοκρατική συνέλευση και τα λαϊκά δικαστήρια απαιτούνταν η ανάπτυξη ρητορικών ικανοτήτων και, παρόλο που η τέχνη της ρητορικής συνδέεται με μορφές από τη Σικελία (ανάμεσά τους και ο σοφιστής Γοργίας), η Αθήνα ήταν ο τόπος όπου και η πρακτική και η ανάλυση της ρητορικής αναπτύχθηκαν στον μέγιστο βαθμό: η πρώτη σπουδαία πραγματεία που διαθέτουμε σχετικά με τη ρητορική τέχνη, η *Ρητορική* του Αριστοτέλη, βρίθκει και πάλι από αθηναϊκά παραδείγματα.

Ωστόσο, επειδή ακριβώς η Αθήνα ήταν κυρίαρχη, δεν πρέπει να θεωρούμε ότι ήταν και μία αντιπροσωπευτική περίπτωση. Από πολλές απόψεις αποτελούσε προφανώς εξαίρεση: όπως είδαμε, ήταν πολυπληθέστερη και μεγαλύτερη από οποιαδήποτε άλλη πόλη, με την

εξαίρεση της Σπάρτης και των Συρακουσών, ως προς την έκταση της επικράτειάς της. Ήταν επίσης εξαιρετικά πλούσια, κυρίως λόγω των αργυρωρυχείων του Λαυρίου. Ως εκ τούτου, η αθηναϊκή οικονομία διέφερε αισθητά από εκείνες των περισσότερων άλλων πόλεων, των οποίων η οικονομική βάση ήταν σε μεγάλο βαθμό αγροτική. Όπως ήδη έχουμε δει, ακόμη και οι συνέπειες της ύπαρξης των αθηναϊκών αργυρωρυχείων για την αθηναϊκή κοινωνία επηρεάζονταν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι σχεδόν καθορίζονταν, από το αθηναϊκό πολίτευμα: η αθηναϊκή δημοκρατία καθιστούσε αναπόφευκτη την αναγκαστική εργασία ενός εργατικού δυναμικού μη Αθηναίων πολιτών στα ορυχεία. Στην ελληνική πόλη η οικονομία και η πολιτική ήταν στενά συνδεδεμένες.

Οι μεγαλύτεροι κλασικοί συγγραφείς* και η εποχή τους

Αισχύλος: Τραγικός ποιητής ±525-456. Πολέμησε στον Μαραθώνα. Πρωιότερη τραγωδία το 499, πρώτη νίκη το 484. Σοφοκλής: Τραγικός ποιητής ±495-406. Ελληνοταμίας στον ναό της Αθηνάς το 443/2. Στρατηγός το 441/0. Πρόβουλος το 412. Είναι γνωστό ότι νικήθηκε από τον Αισχύλο το 459. Πρώτη γνωστή νίκη το 447.

Ευριπίδης: Τραγικός ποιητής ±480-407/6. Πρωιότερη τραγωδία το 455, πρώτη νίκη το 441.

Ηρόδοτος από την Αλικαρνασσό: Ιστορικός ±480 - ±410.

Σωκράτης: Φιλόσοφος 469-399. Πολέμησε ως οπλίτης στην Ποτίδαια, στην Αμφίπολη και στο Δήλιον (424). Βουλευτής το 405.

Θουκυδίδης: Ιστορικός ±455 - ±400.

Αριστοφάνης: Κωμικός ποιητής ±450 - ±386. Πρωιότερη κωμωδία το 427. Πρώτο βραβείο στα Λήναια το 425 με τους *Άχαρνείς*.

Ξενοφών: Ιστορικός ±430-355.

Πλάτων: Φιλόσοφος ±429-347.

Λυσίας: Αθηναίος μέτοικος, δικανικός ρήτορας, ±430-380.

Δημοσθένης: Δικανικός και πολιτικός ρήτορας 384-322.

Αριστοτέλης ο Σταγειρίτης: Φιλόσοφος 384-322.

Μένανδρος: Κωμικός ποιητής 344-292.

Έχουμε ήδη δει, έστω και φευγαλέα, την ποικιλομορφία της πολιτικής οργάνωσης στον ελληνικό κόσμο. Συναντήσαμε την τυραννίδα στην κλασική (όπως και στην αρχαϊκή) πόλη, τη βασιλεία στην Κυρήνη των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών χρόνων, τη δυαδική βασιλεία στη Σπάρτη. Αναφερθήκαμε στον περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων όσων εμπορεύονταν στην αγορά, δηλαδή στο περιορισμένο σώμα πολιτών μιας ολιγαρχίας. Ενώ η *Ποιητική* και η *Ρητορική* του Αριστοτέλη κατακλύζονται από παραδείγματα επιλεγμένα από την Αθήνα, τα Πολιτικά του αντλούν παραδείγματα από όλον τον ελληνικό κόσμο.

Η Σπάρτη είναι η πόλη για το πολίτευμα και την πολιτική της οποίας έχουμε (με την εξαίρεση της Αθήνας) τις περισσότερες πληροφορίες. Ωστόσο, η μελέτη της Σπάρτης είναι ασυνήθιστα δύσκολη. Αυτό συμβαίνει επειδή τον 3^ο αιώνα, μετά την απώλεια του ελέγχου της Μεσσηνίας κατά τον 4^ο, η Σπάρτη επινόησε εκ νέου τον εαυτό της. Στο όνομα της επιστροφής στο σύστημα του Λυκούργου, της μορφής στην οποία αποδίδονταν κατά την κλασική εποχή οι πολιτειακοί νόμοι της Σπάρτης, επιβλήθηκε ένα νέο ουσιαστικά σύστημα

---

* Αθηναϊκής καταγωγής, ειδάλως δηλώνεται.

αυστηρής ισότητας των πολιτών, το οποίο βασιζόταν στον αναδασμό της γης από το κράτος. Οι αναφορές μεταγενέστερων συγγραφέων στην πρώιμη σπαρτιατική ιστορία είναι επηρεασμένες από την παραπάνω επινόηση, καθιστώντας εξαιρετικά δύσκολη τη διάκριση μεταξύ της πραγματικής εικόνας της Σπάρτης των κλασικών χρόνων και της εικόνας που είχαν σχηματίσει για αυτήν οι μεταγενέστεροι του 3^{ου} αιώνα συγγραφείς. Η μελέτη της σπαρτιατικής ιστορίας καθίσταται ακόμη πιο δύσκολη, επειδή η Σπάρτη των κλασικών χρόνων ήταν διαβόητη για τη μυστικότητα της και -ελλείψει πληροφοριών- οι Αθηναίοι, κυρίως, επινόησαν μία Σπάρτη αντίθετη σε μεγάλο βαθμό με τη δική τους κοινωνία. Αυτό παρατηρείται ξεκάθαρα στη σύγκριση μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης που κάνει ο ίδιος ο Θουκυδίδης και στις δημηγορίες τις οποίες ο ιστορικός αποδίδει σε άλλους. Μερικές φορές αυτό το φαινόμενο ονομάζεται «σπαρτιατική χίμαιρα» και εγκυμονεί για τον σύγχρονο ιστορικό όλους τους κινδύνους που ενέχουν οι αντικατοπτρισμοί για τους ταξιδιώτες της ερήμου.

Σε κάποιες εκφάνσεις της, η Σπάρτη πράγματι έμοιαζε πολύ με την Αθήνα. Και εκεί, όπως και στην Αθήνα, η ψευδαίσθηση ότι όλοι οι πολίτες ήταν ίσοι —οι Σπαρτιάτες αυτοαποκαλούνταν όμοιοι- διατηρούνταν μέσω της διασφάλισης ότι κανένας πολίτης δεν θα δούλευε για κάποιον άλλο ή δεν θα απασχολούνταν σε κάποια ταπεινωτική εργασία. Στην περίπτωση της Σπάρτης, αυτό επιτεύχθηκε μέσω της εκμετάλλευσης ενός υποταγμένου πληθυσμού, όχι με την αγορά και την εισαγωγή μη Ελλήνων δούλων. Δεν γνωρίζουμε πότε ή πώς υποτάχθηκαν οι είλωτες της Λακωνίας, ωστόσο, όπως είδαμε, οι είλωτες της Μεσσηνίας εκτιμάται ότι υποδουλώθηκαν κατά τον 8^ο αιώνα.

Οι είλωτες διέφεραν από τους ιδιωτικούς δούλους που συναντάμε στην Αττική όχι μόνον ως προς την καταγωγή αλλά και ως προς τη σχέση προς τους ιδιοκτήτες τους. Το σχόλιο του Στράβωνα (8.5.4.26-27), γραμμένο στον 1^ο αιώνα, ότι *τρόπον γάρ τινα δημοσίους δούλους είχαν οί Λακεδαιμόνιοι τούτους* [sc. τους *Είλωτας*] ίσως απηχεί τις μεταρρυθμίσεις του 3^{ου} αιώνα, αλλά ακόμη και στην κλασική εποχή οι είλωτες γίνονταν πολύ συχνότερα αντικείμενο κρατικής παρέμβασης -χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιοκτήτες τους- από ό,τι οι δούλοι στην Αθήνα. Η πολιτεία, για παράδειγμα, μπορούσε να απαλλαγεί από τους είλωτες. Ο Θουκυδίδης (4.80) αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου οι Σπαρτιάτες ζήτησαν είλωτες εθελοντές (αναμένοντας ότι οι πιο επαναστατικοί από αυτούς θα προσφέρονταν πρώτοι) και πως κανείς δεν ξαναείδε τους 2.000 είλωτες που προσφέρθηκαν. Υπήρχε επίσης ο ισχυρισμός ότι μέρος της αγωγής των Σπαρτιατών ήταν να πάρουν μέρος σε μυστικές αποστολές, προκειμένου να σκοτώσουν είλωτες. Σε αντίθεση με τους ιδιωτικούς δούλους, οι είλωτες είχαν κάποιο είδος οικογενειακής ζωής και μία οικογένεια ειλωτών καλλιεργούσε ένα συγκεκριμένο κομμάτι γης για γενιές. Δεδομένου ότι φαίνεται πως καλλιεργούσαν τη γη ως *επίμορτοι* (Τυρταίος frg. 6 W), υπήρχαν ικανοί οικονομικοί καθώς και κοινωνικοί λόγοι, ώστε οι είλωτες να επιθυμούν την παραμονή τους στον ίδιο τόπο και να επωφελούνται από την εφαρμογή των αγροτικών πρακτικών που είχαν αναπτύξει. Οι Σπαρτιάτες κύριοί τους είχαν και οι ίδιοι οικονομικά κίνητρα να μην μετακινούν τους είλωτες και, σε κάθε περίπτωση, η αποθάρρυνση της μετακίνησης των τελευταίων είχε το πλεονέκτημα του περιορισμού της επικοινωνίας στην κοινότητά τους.

Οι δίαυλοι επικοινωνίας μέσα στην κοινότητα των δούλων στην Αθήνα ήταν αποδυναμωμένοι, καθώς οι δούλοι προέρχονταν από διαφορετικές (μη ελληνικές) περιοχές, γεγονός που άμβλυσε το αίσθημα ομοιότητας μεταξύ τους και δημιουργούσε γλωσσικά εμπόδια σε οποιαδήποτε συνωμοτικά σχέδια. Η κοινότητα των ειλωτών, αντίθετα, μοιραζόταν μία κοινή καταγωγή και κοινή γλώσσα και οι Σπαρτιάτες είχαν πάντα επίγνωση του κινδύνου ότι η εξέγερση των ειλωτών ήταν μία υπαρκτή πιθανότητα. Πράγματι, στη δεκαετία του 460, μετά από έναν σεισμό, οι είλωτες εξεγέρθηκαν και χρειάστηκε μία δεκαετία πολεμικών επιχειρήσεων για να αποκατασταθεί η ειρήνη (Θουκυδίδης 1.101-3). Η οργάνωση της ειλωτείας στη Σπάρτη ήταν πολύ διαφορετική από την οργάνωση της δουλείας στην Αθήνα και η εμπειρία

του να είσαι εἰλωτας απέιχε πολύ από το να είσαι ιδιωτικός δούλος στην Αθήνα. Ωστόσο, η πρόσληψη των εἰλωτων ως ενός «άλλου», απέναντι στον οποίο οι Σπαρτιάτες αυτοπροσδιορίζονταν, δεν αποτελούσε παρά μόνο μία πιο κραυγαλέα μορφή ετερότητας σε σχέση με εκείνη των δούλων της Αθήνας. Πληροφορούμαστε ότι στη Σπάρτη οι εἰλωτες αναγκάζονταν να ντύνονται με διαφορετικό και εξευτελιστικό τρόπο και χρησιμοποιούνταν για να καταδείξουν την ανθρώπινη αδυναμία, λειτουργώντας κατά συνέπεια ως παράδειγμα προς αποφυγήν για τους Σπαρτιάτες.

Αναζητώντας τις διαφορές μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας, ανακαλύπτουμε ότι η οικονομία και η πολιτική εμφανίζονται στενά συνυφασμένες. Η Σπάρτη δεν διέθετε πηγές ορυκτού πλούτου και η βάση της οικονομίας της ήταν αγροτική. Στην Αθήνα οι πολίτες και οι δούλοι διακρίνονταν μεταξύ τους από τους διαφορετικούς ρόλους στα ορυχεία και στις δημόσιες υπηρεσίες, αλλά μπορούσαν και να δουλεύουν μαζί στα χωράφια. Στη Σπάρτη η διάκριση μεταξύ Σπαρτιατών και εἰλωτων εδραζόταν στη γεωργία, τομέα όπου οι Σπαρτιάτες δεν έπαιζαν κανένα ρόλο και για τον οποίο οι εἰλωτες ήταν αποκλειστικά υπεύθυνοι. Ωστόσο, η πολιτική οργάνωση της γεωργίας είχε οικονομικές προεκτάσεις. Οι εἰλωτες καλλιεργούσαν τη γη ως *ἐπίμορτοι*: παρέδιδαν μία συγκεκριμένη ποσότητα στον Σπαρτιάτη ιδιοκτήτη της γης και κρατούσαν για τους ίδιους το υπόλοιπο. Οι εἰλωτες είχαν ένα ισχυρό κίνητρο να καλλιεργούν τη γη σε ένα επίπεδο παραγωγικότητας ικανό να τους εξασφαλίσει σε κάθε περίπτωση τα απαραίτητα. Όμως, δεν υπήρχε κανένα κίνητρο για μεγιστοποίηση της παραγωγικότητας, εφόσον ήταν προσδεδεμένοι στη γη και ο μόνος τρόπος για να ξεφύγουν από το καθεστώς του εἰλωτα φαίνεται ότι ήταν η στρατιωτική ή άλλες υπηρεσίες προς το σπαρτιατικό κράτος. Ένα επακόλουθο των παραπάνω ήταν ότι, αντίθετα με την Αθήνα όπου οι αξιώσεις εκ μέρους της πόλης για αύξηση των εισφορών των πολιτών μπορούσαν να οδηγήσουν άμεσα σε μία πιο εντατική εκμετάλλευση της γης, στη Σπάρτη οποιαδήποτε πίεση για μεγαλύτερη παραγωγικότητα έπρεπε να είναι έμμεση παρά άμεση. Στην οικονομία, όπως και στην πολιτική, δεν υπήρχε μεγάλη ελαστικότητα στη Σπάρτη.

Οι ιδιωτικοί δούλοι και οι εἰλωτες φαίνεται ότι είχαν ένα ακόμη κοινό γνώρισμα. Παρότι μπορούσαν να απελευθερωθούν, αυτή η ελευθερία δεν συνεπαγόταν την παραχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων. Στην Αθήνα ένας απελεύθερος αποκτούσε το ίδιο καθεστώς με εκείνο του μετοίκου. Στη Σπάρτη ο απελεύθερος εἰλωτας φαίνεται ότι αποκτούσε παρόμοια ένα status που τον άφηνε μετέωρο, χωρίς πλέον ούτε να εξουσιάζεται ούτε να εξουσιάζει, αλλά επρόκειτο για μία κατάσταση που δεν είχε μόνο πολιτικές διαστάσεις αλλά και υλικές: φαίνεται ότι οι Σπαρτιάτες δεν επιθυμούσαν στα πόδια τους τους απελεύθερους εἰλωτες και υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις για εγκαταστάσεις των τελευταίων σε κοινότητες στα όρια της επικράτειας της Σπάρτης ή της Μεσσηνίας (Θουκυδίδης 5.34. 1). Η ανέλιξη από το καθεστώς του δούλου σε αυτό του πολίτη ήταν σπάνια στην Αθήνα και ίσως ακόμη πιο σπάνια στη Σπάρτη, αν και κάποιες πηγές αφήνουν να εννοηθεί ότι ήταν πιθανή κάτω από ορισμένες περιστάσεις.

Στην Αθήνα οι αποφάσεις της πόλης λαμβάνονταν στην Εκκλησία του Δήμου· στη Σπάρτη όλοι μαζί οι Σπαρτιάτες έπαιρναν τις θεμελιώδεις αποφάσεις. Υπό αυτό το πρίσμα, η Σπάρτη μπορεί να χαρακτηριστεί ως δημοκρατία. Ωστόσο, υπάρχουν επίσης λόγοι ώστε να θεωρηθεί η Σπάρτη μοναρχία ή ολιγαρχία. Οι Σπαρτιάτες βασιλείς ήταν πρόσωπα με τεράστια επιρροή. Ένας βασιλιάς, υπό κανονικές συνθήκες, διοικούσε τους Σπαρτιάτες στον πόλεμο και, αν αποδεικνυόταν ικανός στρατηγός -όπως ο Αγησίλαος, βασιλιάς της Σπάρτης στις αρχές του 4^{ου} αιώνα- μπορούσε να γίνει κυρίαρχη μορφή στα πολιτικά πράγματα του καιρού του, όχι μόνο στην ίδια τη Σπάρτη αλλά και μεταξύ των συμμάχων της, οι οποίοι προσέβλεπαν στο να επηρεάσουν τη στάση των Σπαρτιατών απέναντι τους μέσω της φιλίας με τον ένα ή τον άλλον βασιλιά. Σε έναν βαθμό, η δύναμη των βασιλέων ήταν προϊόν των συγκεκριμένων εξουσιών με τις οποίες τους περιέβαλε το αξίωμά τους,

συμπεριλαμβανομένων των αποφάσεων σχετικά με κληρονομικά ζητήματα και ζητήματα ιδιοκτησίας, αλλά σε μεγάλο βαθμό η βασιλική εξουσία ήταν θέμα χάρισματος. Αυτό ήταν σημαντικό για να πείσει την Απέλλα -και στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων που γνωρίζουμε η Απέλλα πράγματι αποφάσιζε έναν τρόπο δράσης που υποστηριζόταν από έναν βασιλιά. Το χάρισμα ήταν επίσης σημαντικό στις σχέσεις με τη Γερουσία, το συμβούλιο των πρεσβυτέρων. Οι εξουσίες της Γερουσίας δεν είναι εντελώς ξεκάθαρες, αλλά είναι τουλάχιστον βέβαιο ότι αυτοί, μαζί με τους πέντε ανώτατους αξιωματούχους, τους Εφόρους (οι οποίοι είχαν ενιαύσια θητεία) και τον άλλο βασιλιά, συναπάρτιζαν το δικαστήριο στο οποίο δικαζόταν κάθε βασιλιάς που είχε κατηγορηθεί για κάποιο αδίκημα. Κν μέρει, επειδή οι δύο αντίζηλοι βασιλείς συχνά υιοθετούσαν διαμετρικά αντίθετη πολιτική, διχάζοντας το σώμα των Σπαρτιατών, και μπορούσαν να συγκρουστούν δημόσια, οι δίκες βασιλέων δεν ήταν τόσο σπάνιες και η ίδια η απειλή δίκης επηρέαζε τη συμπεριφορά τους. Παρόλα αυτά, είναι πιθανό ότι η Γερουσία είχε μεγαλύτερη άμεση επιρροή, καθώς υπάρχει κάποια πιθανότητα, όπως και με τη Βουλή των Πεντακοσίων στην Αθήνα, να απλοποιούσε τις υποθέσεις της Απέλλας και να έκανε εισηγήσεις για το τι θα έπρεπε να αποφασιστεί. Ωστόσο, αντίθετα με τη Βουλή των Πεντακοσίων, τα μέλη της οποίας εκλέγονταν με κλήρο από τους πολίτες άνω των τριάντα ετών σύμφωνα με ένα αναλογικό σύστημα για κάθε δήμο, η Γερουσία ήταν ένα σώμα το οποίο αποτελούνταν από αιρετούς άντρες άνω των εξήντα ετών.

Οποιαδήποτε μορφή και αν θεωρήσουμε ότι είχε το πολίτευμα της Σπάρτης (μοναρχία, ολιγαρχία ή δημοκρατία), δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι υπόλοιποι Έλληνες έβλεπαν τη Σπάρτη και την Αθήνα ως πολιτικά αντίθετες. Ένα αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος, όπως έχουμε ήδη δει, ήταν η υποκίνηση εμφύλιων εριδών στις πόλεις, καθώς διαφορετικές ομάδες συνέδεαν τη φιλοαθηναϊκή ή φιλοσπαρτιατική πολιτική με την προτίμηση για διαφορετικές πολιτειακές διευθετήσεις. Ίσως να μην προ- καλεί έκπληξη ότι χαρακτηριστικό και της Σπάρτης και της Αθήνας ήταν η πολιτική σταθερότητα κατά την κλασική εποχή, ενώ άλλες πόλεις γνώρισαν μια σειρά πολιτειακών αλλαγών. Ωστόσο, πέρα από όλα τα προπαγανδιστικά πλεονεκτήματα της δήλωσης ότι μία πόλη έμοιαζε με την Αθήνα ή τη Σπάρτη σε σχέση με το πολίτευμά της, καμία πόλη δεν υιοθέτησε το σπαρτιατικό πολίτευμα και ακόμη και τα παράλληλα του αθηναϊκού πολιτειακού προτύπου δεν ήταν ακριβή. Αυτό οφείλεται εν μέρει στην ανάγκη του σπαρτιατικού συστήματος για είλωτες. Παρόλο που υπήρχαν υποδουλωμένοι πληθυσμοί και σε άλλα μέρη του ελληνικού κόσμου, για παράδειγμα οι *πενέσται* στη Θεσσαλία, μία πόλη η οποία επιθυμούσε να μιμηθεί τη Σπάρτη δεν μπορούσε απλά να εφεύρει έναν υποδουλωμένο πληθυσμό μέσα σε ένα βράδυ. Το αθηναϊκό σύστημα με τους δήμους και τις φυλές είχε σχεδιαστεί για να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις μίας πόλης με πολύ μεγάλο πληθυσμό, διασκορπισμένο σε μία εκτεταμένη περιοχή. Εφόσον δεν συνέτρεχαν οι δύο αυτοί παράγοντες, δεν υπήρχε ανάγκη για μία τέτοια πολυπλοκότητα.

Εκτός της Αθήνας και της Σπάρτης, οι περισσότερες πληροφορίες που διαθέτουμε για πολιτεύματα προέρχονται από επιγραφές, οι οποίες μερικές φορές υποστηρίζονται από έμμεσες αναφορές στον Αριστοτέλη ή στους ιστορικούς. Ο τρόπος με τον οποίο οι πόλεις κατέγραφαν τις αποφάσεις τους αποκαλύπτει τη φύση των αξιωμάτων, την παρουσία ή την απουσία βουλής κ.ο.κ. Ωστόσο, υπάρχει κάποια απόσταση ανάμεσα στην ύπαρξη δημοκρατικών θεσμών και τη λειτουργία ενός πραγματικά δημοκρατικού συστήματος. Η ύπαρξη Εκκλησίας του Δήμου δεν σήμαινε ότι κάθε πολίτης είχε τη δυνατότητα να αγορεύσει σε αυτήν. Τα κριτήρια για την ένταξη στο σώμα των πολιτών ποίκιλλαν μεταξύ των διαφόρων πόλεων, όπως διευκρινίζει ο Αριστοτέλης στην πραγματεία που κάνει στην αρχή του τρίτου βιβλίου των Πολιτικών. Η ύπαρξη μιας Εκκλησίας δεν σήμαινε ότι όλοι οι ελεύθεροι κάτοικοι της πύλης μπορούσαν να παραστούν σε αυτήν. Όμως, ακόμη και αν επιτρεπόταν να παραβρεθούν, ίσως να μην ήταν σε θέση να το πράξουν. Το γεγονός ότι η Ρόδος και η Ιασός θέσπισαν χρηματική αποζημίωση για τη συμμετοχή στη συνέλευση (όπως και η Αθήνα στον 4^ο αιώνα)

υποδηλώνει ότι ακόμη και σε μία μικρή πόλη οι οικονομικοί παράγοντες μπορεί να παρεμπόδιζαν στην πράξη την παρουσία κάποιων πολιτών στη συνέλευση.

Διαφορετικές πόλεις λάμβαναν διαφορετικές αποφάσεις για θεμελιώδη πολιτικά ζητήματα: ποια προσόντα απαιτούνταν για την ένταξη στο σώμα των πολιτών; Έπρεπε να υπάρχει ένα συμβούλιο που θα εξέταζε προκαταρκτικά τα θέματα και, αν ναι, ποιος έπρεπε να συμμετέχει σε αυτό; Πόσοι αξιωματούχοι χρειάζονταν, πώς θα ονομάζονταν και θα ήταν αιρετοί ή κληρωτοί; Ήταν περίφημη η σπαρτιατική πρακτική της εκλογής διά βοής (η δυνατότερη κραυγή νικά). Στην Αθήνα η συντριπτική πλειοψηφία των αξιωματούχων επιλεγόταν με κλήρο· παρόλα αυτά, η εκλογή των στρατηγών από τις δέκα φυλές γινόταν με βάση ένα σύνθετο σύστημα, το οποίο κανονικά κατέληγε στην εκλογή ενός στρατηγού από κάθε φυλή, αν και παρείχε τη δυνατότητα εκλογής περισσότερων του ενός από μία φυλή και κανενός από κάποια άλλη. Οι βοιωτικές πόλεις εφάρμοζαν ένα περίπλοκο σύστημα, σύμφωνα με το οποίο οι πλούσιοι υπηρετούσαν στο συμβούλιο εκ περιτροπής. Ωστόσο, αυτό που μας εντυπωσιάζει στην ποικιλομορφία των λύσεων για αυτά τα θεμελιώδη ζητήματα είναι η συμφωνία ως προς τα ίδια τα ζητήματα. Οι πόλεις μπορεί να διαφωνούσαν ως προς την αποδοχή του περιουσιακού κριτηρίου για την παραχώρηση του δικαιώματος του πολίτη ή για τον αποκλεισμό ορισμένων επαγγελματιών, αλλά καμία πόλη δεν παραχωρούσε πολιτικά δικαιώματα στους νεότερους των δεκαοχτώ ετών, στις γυναίκες, στους ξένους κατοίκους της ή στους δούλους. Οι μέθοδοι εκλογής μπορεί να διέφεραν, αλλά -με την εξαίρεση της κληρονομικής βασιλείας στη Σπάρτη- τα αξιώματα δεν ήταν κληρονομικά και ο πρωτότοκος γιος δεν είχε πολιτικά προνόμια. Παρά τις ιδεολογικές έριδες και τις αιματοχυσίες στους εμφύλιους αλληλοσπαραγμούς, οι όροι της διαφωνίας ήταν στενά οριοθετημένοι.

Αυτό σχετίζεται με ένα περαιτέρω θέμα. Όπως έχουμε ήδη δει, η πολιτική και το δίκαιο ήταν στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους και η συμφωνία για το βασικό πλαίσιο των πολιτικών θεμάτων συμβαδίζει με εκείνη για το βασικό νομικό πλαίσιο. Σε ποιον βαθμό, όμως, μπορούμε να αναφερόμαστε στο «ελληνικό» και όχι στο «αθηναϊκό» ή «σπαρτιατικό» δίκαιο; Αφενός, είναι προφανές ότι οι επιμέρους νόμοι δεν ήταν ίδιοι παντού. Οι κανόνες που ρύθμιζαν τα γυναικεία δικαιώματα ιδιοκτησίας, για παράδειγμα, δεν ήταν οι ίδιοι σε όλον τον ελληνικό κόσμο. Οι Αθηναίες είχαν πολύ περιορισμένα δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας και κληρονομούσαν περιουσία, προκειμένου μόνο αυτή να μεταβιβαστεί στα παιδιά τους. Εντούτοις, σε μερικές πόλεις, συμπεριλαμβανομένης και της Σπάρτης, οι γυναίκες μπορούσαν να κατέχουν περιουσία *ιδίω δικαίωματι*. Ωστόσο, πίσω από την ποικιλία των επιμέρους νόμων υπάρχουν συγκεκριμένα πρότυπα: οι νόμοι διαφορετικών πόλεων συνήθως είχαν την ίδια μορφή. Δεν μπορούμε να συμπληρώσουμε τα κενά των γνώσεών μας αναφορικά με τους νόμους σε μία πόλη επικαλούμενοι νόμους από κάποια άλλη, αλλά μπορούμε να είμαστε σε κάποιο βαθμό βέβαιοι ότι τα θέματα που θεωρούνταν κατάλληλα για νομοθεσία και οι όροι με τους οποίους οι νόμοι διατυπώνονταν ήταν ως προς την ουσία τους παρόμοια από πόλη σε πόλη.

Το διεθνές δίκαιο ήταν ένα πεδίο στο οποίο ήταν σημαντική μία γενική εναρμόνιση μεταξύ των νόμων μίας πόλης και των νόμων μίας άλλης. Η εύκολη μετακίνηση των ανθρώπων εντός του ελληνικού κόσμου και συγκεκριμένα η σύναψη συμφωνιών μεταξύ ατόμων από διαφορετικές πόλεις βασίζονταν στη δυνατότητα των συμβαλλομένων μερών να διεκδικήσουν δικαστική ικανοποίηση σε περίπτωση παράβασης της συμφωνίας. Τέτοιες περιστάσεις ανέκυπταν όχι μόνον αναφορικά με τους πλοιοκτήτες και τους εμπόρους αλλά επίσης και με τους εργολάβους· διαθέτουμε έναν αριθμό οικοδομικών συμβολαίων, στα οποία περιλαμβάνονται λεπτομερειακές διατάξεις σχετικά με τη διευθέτηση αντιδικιών, στις οποίες εμπλέκονταν και μέτοικοι. Κατά τον 5^ο αιώνα οι πόλεις συνήπταν διμερείς συμφωνίες μεταξύ τους, γνωστές ως σύμβολα, ονομασία η οποία προέρχεται από τα φυσικά αντικείμενα που αρχικά χρησιμοποιούνταν ως αναγνωριστικά σημάδια μίας τέτοιας συμφωνίας. Τα σύμβολα αποτελούσαν

εγγύηση της νομικής αμοιβαιότητας. Μερικές πόλεις καθιέρωσαν ειδικά δικαστήρια για την εκδίκαση υποθέσεων μη πολιτών, ενίοτε με συνοπτικές διαδικασίες, προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν την αναστάτωση, ενώ άλλες συνήπταν μεταξύ τους ειδικές διμερείς συμφωνίες, με βάση τις οποίες καθοριζόταν ποιος νόμος θα ίσχυε σε περίπτωση αντιδικίας μεταξύ των πολιτών τους.

Ωστόσο, υπήρχε ακόμη μία παράμετρος του διεθνούς δικαίου· πρόκειται για τις σχέσεις μεταξύ των ίδιων των πόλεων. Η σύναψη συνθηκών είναι η άλλη όψη της διεξαγωγής πολέμου. Σώζονται πολυάριθμα παραδείγματα συνθηκών, ορισμένων για τον τερματισμό ενός πολέμου, κάποιων για την αποτροπή ενός άλλου. Πάντως, ακόμη και απουσία συνθηκών, υπήρχαν αναγνωρισμένες συμβάσεις που καθόριζαν τον τρόπο συμπεριφοράς (αποδεκτό και μη) απέναντι στον εχθρό. Οι ανακωχές έπρεπε να τηρούνται, οι αγγελιαφόροι να είναι σεβαστοί και απαραβίαστοι, όπως και οι αιχμάλωτοι. Αυτές ήταν μόνο συμβάσεις και οι εξαιρέσεις δεν ήταν σπάνιες, ιδιαίτερα αναφορικά με τη συμπεριφορά απέναντι στους αιχμαλώτους. Εντούτοις, οι πόλεις οι οποίες αθετούσαν τις συμβάσεις ήταν πιθανόν να αποκτήσουν κακή φήμη και μπορεί και οι ίδιες να υπέφεραν ως συνέπεια αυτής της πράξης τους.

Στο πρώτο επεισόδιο του Πελοποννησιακού Πολέμου, το 431, οι Θηβαίοι έκαναν μία αποτυχημένη απόπειρα να καταλάβουν τις Πλαταιές, με αποτέλεσμα 180 από αυτούς να αιχμαλωτιστούν και στη συνέχεια να εκτελεστούν από τους Πλαταιείς (Θουκυδίδης 2.4-6). Οι Θηβαίοι διαμαρτυρήθηκαν, επειδή αυτή η πράξη ήταν αντίθετη με μία συμφωνία που προέβλεπε την επιστροφή των αιχμαλώτων (ως αντάλλαγμα της υποχώρησης των Θηβαίων). Τέσσερα χρόνια αργότερα, όταν οι Πλαταιές πολιορκήθηκαν και τελικά κυριεύθηκαν από τους Θηβαίους και τους Σπαρτιάτες, οι Θηβαίοι επικαλέστηκαν την «παράνομη» δολοφονία ως έναν λόγο για να μην δείξουν έλεος στους Πλαταιείς. Όντως, εκτέλεσαν περισσότερους από 200 Πλαταιείς (Θουκυδίδης 3.66, 68). Οι όροι της διαφωνίας εδώ υποδεικνύουν ότι η δολοφονία αιχμαλώτων κατά παράβαση ενός όρκου ήταν σαφώς λιγότερο αποδεκτή από ανάλογη πράξη, στην οποία δεν υπήρχε κάποιος όρκος.

Σε πολλές άλλες περιπτώσεις, η εκτέλεση των αιχμαλώτων γινόταν για λόγους ευκολίας και τα επιχειρήματα εναντίον αυτής της πράξης ήταν κυρίως ότι δημιουργούσε κακή εντύπωση. Ανάλογη είναι η περίπτωση του Σπαρτιάτη Αλκίδα, ο οποίος, αφού έφτασε καθυστερημένα για να βοηθήσει στην εξέγερση της Μυτιλήνης εναντίον της Αθήνας, αποφάσισε τη δολοφονία των αιχμαλώτων που είχε συλλάβει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Το αποτέλεσμα αυτής της πράξης ήταν να λάβει την προειδοποίηση από τους πρέσβεις των Σαμίων ότι μία τέτοια συμπεριφορά δεν συνάδει με το σύνθημα της απελευθέρωσης (Θουκυδίδης 3.29-32). Η επιβίωση των αιχμαλώτων παρείχε ένα διαπραγματευτικό επιχείρημα. Αυτό αποδείχθηκε στην αιχμαλωσία των Σπαρτιατών από τους Αθηναίους στη Σφακτηρία το 424· η ανησυχία της Σπάρτης για τη μοίρα αυτών των αντρών ήταν ένας καθοριστικός παράγοντας, ο οποίος συνετέλεσε στην υπογραφή της συνθήκης ειρήνης του 421, γνωστής ως «Ειρήνη του Νικία». Μία παρόμοια λογική υπήρχε στη συμπεριφορά των Κερκυραίων το 434, όταν, μετά τη νικηφόρα έκβαση της μάχης εναντίον των Κορινθίων, κατέσφαξαν όλους τους αιχμαλώτους τους, εκτός των ίδιων των Κορινθίων (Θουκυδίδης 1.30.1). Η συνέχεια αυτού του επεισοδίου φανερώνει όλους τους κινδύνους που ενέχει η διαφορετική συμπεριφορά. Όταν οι Κορίνθιοι σημείωσαν μία νίκη σε ναυμαχία εναντίον της Κέρκυρας το 433 δεν έκαναν καμία απόπειρα να πιάσουν αιχμαλώτους από όσα πλοία είχαν αχρηστευθεί αντίθετα, τους κατέσφαξαν. Κατά τη διάρκεια της σφαγής, σκότωσαν κατά λάθος ακόμη και τους δικούς τους συμμάχους (Θουκυδίδης 1.50.1).

Μεγαλύτερος σεβασμός αποδιδόταν στους νεκρούς παρά στους αιχμαλώτους. Η πλοκή της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή βασίζεται στην άρνηση του Κρέοντα να επιτρέψει την ταφή του Πολυνείκη, ο οποίος είχε πολεμήσει εναντίον της ίδιας του της πόλης. Ο Ευριπίδης στις *Ίκέτιδες* βάζει τον Θησέα να ισχυριστεί ότι κανένας άντρας δεν θα ήταν γενναίος, αν δεν ήταν

σίγουρος ότι το σώμα του θα ταφεί (στ. 538-541). Ο Ισοκράτης συγκρίνει αναλυτικά τη μοίρα ζωντανών και νεκρών, λέγοντας ότι η αμέλεια για την ταφή των νεκρών είναι χειρότερη για αυτούς που εμποδίζουν την ταφή απ' ό,τι για τους ίδιους τους νεκρούς, ενώ η στέρηση της πατρίδας είναι η χειρότερη μοίρα για τους ζωντανούς (*Πλαταιικός* 55). Η φροντίδα για την ταφή ήταν πρωταρχικό καθήκον του νικητή στρατηγού και οι ηττημένοι στρατηγοί αναμένονταν να συνάψουν ανακωχή, προκειμένου να περισυλλέξουν τους νεκρούς της μάχης. Μόνο σε ακραίες περιπτώσεις αποτύγχανε ένας στρατηγός να πράξει κάτι ανάλογο, όπως συνέβη στη μαζική σφαγή των Αμβρακιωτών σε δύο διαδοχικές ημέρες μάχης, το 426/5 (Θουκυδίδης 3.109.1-2, 113). Όταν οι Αθηναίοι στρατηγοί που είχαν νικήσει στη ναυμαχία στις Αργινούσες, κατά τα τελευταία χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου, απέτυχαν να φροντίσουν για την περισυλλογή των ζωντανών και των νεκρών εξαιτίας μιας καταγίδας, παραπέμφθηκαν κατ' εξαίρεση (και αντισυνταγματικά) σε ομαδική δίκη από την Εκκλησία του Δήμου. Όσοι από αυτούς παρίσταντο στη δίκη εκτελέστηκαν (στον Διόδωρο 13. 100.1 εξίσου σημαντικό με το θέμα της διάσωσης των ζωντανών είναι εκείνο της περισυλλογής των νεκρών στους τελευταίους εστιάζει και ο Ξενοφών, *Ἑλληνικά* 1.6.35 κεξ.).

Η τήρηση του όρκου και η ταφή του νεκρού μπορούσαν αμφότερα να θεωρηθούν ως θρησκευτικά καθήκοντα. Αν και η ταφή δεν ήταν μία θρησκευτική τελετή στην αρχαία Ελλάδα, στον βαθμό που δεν απαιτούνταν η παρουσία κάποιου ιερέα, οι θεοί μπορούσαν να παρουσιαστούν ως εκδικητές όσων εμπόδιζαν την ταφή. Ωστόσο, υπήρχε η αντίληψη ότι και οι ίδιοι οι νεκροί είχαν δυνάμεις. Έχουμε ήδη συναντήσει τους νεκρούς ως πηγή γνώσης, όπως στην περίπτωση του Περίανδρου, για τον οποίο λεγόταν ότι είχε λάβει πληροφορίες από τη νεκρή γυναίκα του Μέλισσα μέσω της νεκυομαντείας, ή όπως τον Οδυσσέα, ο οποίος στη ραψωδία λ της *Ἰλιάδας* καλεί φαντάσματα να τον πληροφορήσουν τόσο για το παρελθόν, όσο και για το μέλλον. Επιπλέον, μπορούσαν να επεμβαίνουν είτε για λογαριασμό των ιδίων είτε για λογαριασμό άλλων. Ένα πλασματικό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης είναι οι Ερινύες, οι οποίες καταδιώκουν τον Ορέστη για τον φόνο της μητέρας του Κλυταιμνήστρας. Διαθέτουμε ιερούς νόμους χαραγμένους σε επιγραφές του 5^{ου} αιώνα από τον Σελινούντα στη Σικελία και του 4^{ου} αιώνα από την Κυρήνη στη Λιβύη, οι οποίοι αμφότεροι ασχολούνται με την αντιμετώπιση εκδικητικών πνευμάτων. Αυτά τα παραδείγματα προέρχονται από τις παρυφές του ελληνικού κόσμου, αλλά ακόμη και από την Αθήνα των κλασικών χρόνων ήρθαν στο φως κατάδεσμοι τοποθετημένοι στους τάφους των νεκρών, ιδιαίτερα ίσως όσων είχαν πεθάνει πρόωρα. Αυτές οι κατάρες συνήθως εύχονται το καταραμένο άτομο να καταντήσει σαν τον νεκρό -ανίσχυρο και ανήμπορο να δράσει είτε στο δικαστήριο είτε στον έρωτα είτε στην εργασία.

Παράλληλα με αυτόν τον καθολικό ελληνικό σεβασμό του σώματος του νεκρού και τον φόβο των δυνάμεών του, συμβάδιζε μία έκδηλη "απάθεια" για τον τρόπο μεταχείρισης του πτώματος. Είδαμε ήδη ότι στις Πιθηκούσες κατά τον 8^ο αιώνα πραγματοποιούνταν τελετές τόσο αποτέφρωσης, όσο και ενταφιασμού' παρόλο που κάποιες ελληνικές πόλεις σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους χρησιμοποιούσαν κατεξοχήν την πρώτη τελετή και άλλες τη δεύτερη, σε μερικές πόλεις, όπως η Αθήνα, συχνά συνυπήρχαν ταυτόχρονα και οι δύο πρακτικές. Αυτό συνέβαινε, παρά το γεγονός ότι η ιστορία για τον Περίανδρο διατείνεται ότι τα ρούχα πρέπει να καούν, προκειμένου να είναι διαθέσιμα στη Μέλισσα, και ότι οι κατάδεσμοι έχουν βρεθεί μόνο σε ενταφιασμούς και όχι σε αποτεφρώσεις.

Οι θρησκευτικές τελετές στις διάφορες ελληνικές πόλεις δεν ήταν ομοιόμορφες. Μολονότι ιερά με τους ναούς όπου στεγάζονταν τα είδωλα των θεών υπήρχαν παντού, η μορφή των ναών ποίκιλλε από περιοχή σε περιοχή, όπως και η τοποθεσία των πιο σημαντικών ιερών σε σχέση με το πληθυσμιακό κέντρο. Στην Αθήνα υπήρχαν σημαντικά ιερά «εκτός άστεως», όπως το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα, όπου τελούνταν τα Ελευσίνια Μυστήρια, ή το ιερό του Ποσειδώνα στο Σούνιο. Δεν υπάρχει αμφιβολία, πάντως, ότι οι

γιορτές με επίκεντρο την ίδια την Ακρόπολη της Αθήνας ήταν εκείνες που κυριαρχούσαν στη ζωή της πόλης. Σε άλλα μέρη, το πιο σημαντικό ιερό μπορούσε κάλλιστα να βρίσκεται έξω από το άστυ, όπως τα ιερά της Ήρας στο Άργος και στη Σάμο. Τόσο το *Ήραϊον* του Άργους, όσο και εκείνο της Σάμου απείχαν περίπου δέκα χιλιόμετρα από τις ομώνυμες πόλεις. Η κεντρική θέση των εκτός πόλης ιερών στη σκέψη των ανθρώπων επιβεβαιώνει ότι η χώρα αποτελούσε όντως αναπόσπαστο τμήμα αυτού που θεωρούνταν ελληνική πόλις και η εμφάνιση τέτοιων ιερών ήδη κατά τον 8^ο αιώνα λογίζεται ως μία σημαντική ένδειξη για τη «γένεση της πόλεως». Ωστόσο, η ποικιλία τοποθέτησης των θεϊκών ειδώλων στις ελληνικές πόλεις, ακόμη και σε διαφορετικές χρονικές στιγμές στην ίδια πόλη (επειδή η φήμη ορισμένων ιερών παρουσίαζε διακυμάνσεις), είναι ενδεικτική του πόσο διαφορετικός μπορεί να ήταν ο τρόπος ζωής σε αυτές.

Εάν οι διαφορές στην τοποθεσία των ιερών αποτελούν το θεωρητικό στοιχείο διάκρισης των πόλεων στον τομέα της θρησκείας, υπάρχουν και άλλες, μεγαλύτερες, πρακτικές διαφορές. Μεταξύ των ιερών παρατηρείται ποικιλία κτιρίων και αφιερωμάτων. Ο εξάστυλος περίπτερος ναός, τον οποίο έχουμε την τάση να θεωρούμε ως το πρότυπο του ελληνικού ναού, ήταν ευρύτατα διαδεδομένος τύπος αλλά υπό καμία έννοια καθολικός. Το ιερό στην Ελευσίνα διέθετε ένα τεραστίων διαστάσεων «τελεστήριον», όπου λάμβαναν χώρα τα Μυστήρια, αλλά όχι έναν “πρότυπο” ναό. Οι ανάγκες της λατρείας των Ελευσίνιων Μυστηρίων διέφεραν από εκείνες των περισσότερων άλλων λατρειών, καθώς οι μνημένοι χρειάζονταν ένα δωμάτιο μέσα στο οποίο συγκεντρώνονταν, ενώ τα δώματα των ναών στέγαζαν αγάλματα των θεών και προσφορές σε αυτούς αλλά όχι τους πιστούς. Σε άλλες τοποθεσίες, ο ίδιος ο ναός ήταν μικρός και άλλα κτίρια πιο κυρίαρχα στον χώρο. Στο ιερό του ήρωα Αμφιάραου στον Ωρωπό, στο οποίο οι άνθρωποι αποζητούσαν ίαση, τα πιο επιβλητικά κτίρια ήταν το θέατρο και η στοά, στα οποία κοιμόντουσαν οι άρρωστοι τη νύχτα. Εκεί τους επισκεπτόταν και τους γιάτρευε ο θεός. Το κεντρικό χαρακτηριστικό του *Καβειρίου* κοντά στη Θήβα, όπου λατρεύονταν οι αρκετά μυστηριώδεις *Κάβειροι*, ήταν ένα θέατρο.

Περισσότερο ευδιάκριτες ήταν οι αντιθέσεις στα αφιερώματα. Τον 6^ο αιώνα, σε μερικά ιερά αφιερώνονταν κούροι, αγάλματα νεαρών αντρών σε δύσκαμπτη ευθυτενή στάση, ή κόρες, παρόμοια όρθια αγάλματα ντυμένων παρθένων. Τα αγάλματα που διασώθηκαν, είτε ολόκληρα είτε αποσπασματικά, υποδεικνύουν ότι υπήρχαν περισσότεροι από 100 κούροι στο ιερό του Απόλλωνος Πτώου, κοντά στο Ακράϊφνιο της Βοιωτίας. Στις ανασκαφές της Ακρόπολης της Αθήνας, κατά τον 19^ο αιώνα, βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός αγαλμάτων κορών, τα οποία είχαν θαφτεί σε αποθέτες μετά τη λεηλασία της Αθήνας από τους Πέρσες το 480. Στο *Ήραϊον* της Σάμου είχαν αφιερωθεί μνημειώδεις κούροι και κόρες. Ωστόσο, σε πολλά ελληνικά ιερά δεν εντοπίζονται ίχνη από αφιερώματα κούρων, συμπεριλαμβανομένων και των μεγάλων ιερών, όπως του Διός στην Ολυμπία ή της Ήρας στο Άργος. Τέτοιου είδους αντιθέσεις εντοπίζονται και στα μικρότερα αφιερώματα. Δύο ιερά έχουν ανασκαφεί στο Εμπόριό της Χίου, ένα στην ακρόπολη, στις πλαγιές της οποίας είχε αναπτυχθεί ο αρχαϊκός οικισμός, και ένα χαμηλά, δίπλα στο λιμάνι. Και τα δύο ιερά λειτουργούσαν ταυτόχρονα, αλλά το ιερό του λιμανιού προσείλκυε εξωτικά αφιερώματα, συμπεριλαμβανομένων αντικειμένων όπως κοσμήματα και χάλκινες ζώνες από την Ανατολή, ενώ το ιερό της ακρόπολης προσείλκυε αφιερώματα τα οποία φαίνεται ότι σχετίζονταν στενότερα με την αστική ζωή, ανάμεσά τους και αναθηματικές ασπίδες.

Οι κατόψεις των ναών και τα αφιερώματα είναι μερικά από τα εξωτερικά και, εμφανή σημάδια της ποικιλίας των λατρευτικών πρακτικών. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτή η ποικιλία αντικατοπτριζόταν και στα ίδια τα δρώμενα. Οι διασωθέντες «ιεροί νόμοι» (δηλαδή οι κανονισμοί των ναών) και τα εορτολόγια εμφανίζουν παραλλαγές από ιερό σε ιερό και από γιορτή σε γιορτή ως προς τη δυνατότητα συμμετοχής (έχουμε ήδη συναντήσει λατρείες, στις οποίες αποκλείονταν οι άντρες ή οι γυναίκες αντίστοιχα), ως προς τα σφάγια (διαφορετικά

ζώα θυσιάζονταν σε διαφορετικές θεότητες -για παράδειγμα, χοίροι στη Δήμητρα, αίγες στην Άρτεμη), ως προς το εάν το κρέας μπορούσε ή όχι να μεταφερθεί έξω από το ιερό, για το αν οι σπονδές τελούνταν με κρασί ή όχι κλπ. Αποκαλύπτουν επίσης το κατά τόπους ενδιαφέρον για την ευπρέπεια. Φαίνεται, για παράδειγμα, ότι υπήρχε ιδιαίτερη φροντίδα για τον τρόπο ένδυσης των γυναικών σε μερικά ιερά της Πελοποννήσου· σαφώς διατυπωμένες ανησυχίες για τη σεξουαλική αγνότητα ή την εμμηνόρροια των γυναικών εμφανίζονται κυρίως κατά την ελληνιστική εποχή. Ένας από τους πρωιμότερους ιερούς νόμους από την Ολυμπία φαίνεται να απαγορεύει τις σεξουαλικές σχέσεις στο ιερό, αλλά η πλοκή μίας κωμωδίας του Μενάνδρου βασίζεται στον «βιασμό» ενός κοριτσιού κατά τη διάρκεια μίας ολονύκτιας γιορτής της παρθένου θεάς Αρτέμιδος, στις Αραφηνίδες Αλές της ανατολικής Αττικής.

Παρά τη διαρκή ποικιλία, αναμφίβολα οι ελληνικές πόλεις έτειναν σε μία πολιτισμική ομοιομορφία με την πάροδο του χρόνου, κάτι το οποίο παρατηρούμε στο αλφάβητο. Στην αρχαϊκή εποχή μπορούμε να διακρίνουμε έναν μεγάλο αριθμό τοπικών αλφαβήτων, σε μερικά από τα οποία απαντούν είτε γράμματα που δεν θα αναγνωρίζαμε αμέσως ως ελληνικά (κόππα, δίγαμμα, σαν, κλπ.) είτε γράμματα οικεία σε εμάς, γραμμένα όμως με ανοίκειο τρόπο. Οι Αθηναίοι απλά δεν είχαν τα γράμματα ω, η, χ και ψ στο αρχαϊκό τους αλφάβητο. Ωστόσο, υιοθέτησαν το ιωνικό στα τέλη του 5^{ου} αιώνα και τα αλφάβητα τυποποιήθηκαν. Αυτοί οι τυποποιημένοι τρόποι γραφής συνυπήρχαν με διαλεκτικές διαφορές στη γλώσσα του προφορικού και γραπτού λόγου, αλλά στην ελληνιστική εποχή εξαλείφθηκαν και αυτές, καθώς υιοθετήθηκε μία κοινή γλώσσα. Στην κεραμική, επίσης, τα τοπικά στυλ μπορούν να ανιχνευθούν σχετικά εύκολα στη γεωμετρική τέχνη του 8^{ου} αιώνα' ακόμη και στον 7^ο αιώνα, πάρα πολλές πόλεις παρήγαγαν χαρακτηριστική κεραμική υψηλής ποιότητας, αν και η ποσότητα που παραγόταν στην Κόρινθο ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη από εκείνη που παραγόταν οπουδήποτε αλλού. Στον 6^ο αιώνα, πάντως, τα αθηναϊκά αγγεία άρχισαν να κυριαρχούν στην αγορά αυτής της κεραμικής, τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα, όσο και σε άλλες περιοχές, σε σημείο ώστε κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα να παράγονται μόνον αμελητέες ποσότητες διακοσμημένων αγγείων αυτού του είδους σε κάποια άλλα μέρη της ηπειρωτικής Ελλάδας και των νησιών, εκτός Αθηνών. Στη γλυπτική, τοπικά στυλ κούρων και κορών μπορούν να εντοπισθούν κατά τον 6^ο αιώνα· στην κλασική γλυπτική υπάρχουν τοπικές ιδιομορφίες, αλλά, στον βαθμό που τα στυλ μπορούν να διακριθούν, οι διαφορές εντοπίζονται ανά εργαστήριο και όχι ανά περιοχή.

Καινοτομίες που σημειώνονταν σε ένα μέρος υιοθετούνταν από το σύνολο του ελληνικού κόσμου. Κάτι τέτοιο πρέπει να ισχύει για τα ιδιαίτερα τεχνητά πρότυπα του δωρικού και ιωνικού ρυθμού, τα οποία αναπτύχθηκαν γύρω στο 600, αλλά αποτελεί πραγματικότητα ειδικότερα για την τραγωδία. Παρά το γεγονός ότι αναφερόμαστε στην «ελληνική τραγωδία», αυτή ήταν ένα αθηναϊκό επίτευγμα και όλα τα έργα που έχουν σωθεί γράφηκαν από Αθηναίους. Ήδη όμως από τον 5^ο αιώνα, ο Αισχύλος παρουσίασε έργα του στη Σικελία και ο Ευριπίδης συνέγραψε στη Μακεδονία, ενώ η τεράστια εξάπλωση των θεάτρων σε όλον τον ελληνικό κόσμο αποτελεί μέτρο της διάδοσης της τραγωδίας και -πράγματι, κάπως πιο απροσδόκητα- της συχνά άκρως τοπικού ενδιαφέροντος αθηναϊκής κωμωδίας.

Επανερχόμαστε στην αθηναϊκή κυριαρχία. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Αθήνα μονοπωλεί τη γραμματειακή παράδοση και την αρχαιολογία· αντικατοπτρίζει τον τρόπο με τον οποίο τα αθηναϊκά προϊόντα κατέκλυσαν τελικά τον ελληνικό κόσμο. Το γεγονός είναι άμεσα συνδεδεμένο με το μέγεθος της Αθήνας. Το μέγεθος αυτό και ο προερχόμενος από τα αργυρωρυχεία του Λαυρίου πλούτος κατά τον 5^ο και τον 4^ο αιώνα δημιούργησαν μία αγορά, την οποία άξιζε να επισκεπτούν Έλληνες από άλλες περιοχές. Δημιούργησε επίσης ανάγκες, για παράδειγμα σε τρόφιμα, οι οποίες εξασφάλιζαν ότι οι έμποροι πάντα θα επιζητούσαν να μεταφέρουν τα φορτία τους εκεί, ώστε να τα ανταλλάξουν με αθηναϊκά προϊόντα και αθηναϊκό ασήμι. Οι δυνάμεις της αγοράς έδωσαν ίσως ώθηση στην παραγωγή υψηλής ποιότητας

κεραμικής στην Αθήνα. Πολιτικές δυνάμεις κατά τον 5^ο αιώνα δημιούργησαν την επιθυμία να διαπρέψει η Αθήνα και να αποδειχθεί η αλήθεια του ισχυρισμού ότι ήταν το σχολείο της Ελλάδας. Ωστόσο, η μεγάλη έλξη που ασκούσε η Αθήνα επάνω στους Έλληνες και τους υπόλοιπους ανθρώπους λειτούργησε ως ερέθισμα· η κεντρική θέση του αθηναϊκού πολιτισμού επιβίωσε πολύ περισσότερο της ήττας της Αθήνας και του διχασμού των πολιτών της κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Αλλά τα γεγονότα που ακολούθησαν αυτόν τον πόλεμο αποτελούν το αντικείμενο του τελευταίου κεφαλαίου.